

РОЗДІЛ 2 ПОЧАТКОВА ОСВІТА

УДК 37.012:[613:101Сковрода

DOI <https://doi.org/10.32782/apv/2024.1.3>

Сергій МАРЧУК

кандидат педагогічних наук, завідувач кафедри педагогіки та психології, Комунальний заклад вищої освіти «Луцький педагогічний коледж» Волинської обласної ради, просп. Волі, 36, м. Луцьк, Волинська область, Україна, 43010

ORCID: 0000-0001-8520-822X

Ірина КОВАЛЬЧУК

кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри природничо-математичної, світоглядної освіти та інформаційних технологій, Комунальний заклад вищої освіти «Луцький педагогічний коледж» Волинської обласної ради, просп. Волі, 36, м. Луцьк, Волинська область, Україна, 43010

ORCID: 0000-0003-2165-5367

Ірина ЧЕМЕРИС

викладач циклової комісії шкільної, дошкільної педагогіки, психології та методик, Комунальний заклад вищої освіти «Луцький педагогічний коледж» Волинської обласної ради, просп. Волі, 36, м. Луцьк, Волинська область, Україна, 43010

ORCID: 0000-0002-0767-8813

Біографічний опис статті: Марчук, С., Ковальчук, І., Чемерис, І. (2024). Здоров'язбережувальна освіта у філософській спадщині Г. Сковороди як актуальна науково-педагогічна проблема. *Acta Paedagogica Volyniensis*, 1, 16–21, doi: <https://doi.org/10.32782/apv/2024.1.3>

ЗДОРОВ'ЯЗБЕРЕЖУВАЛЬНА ОСВІТА У ФІЛОСОФСЬКІЙ СПАДЩИНІ Г. СКОВОРОДИ ЯК АКТУАЛЬНА НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

У статті проаналізовано сутність проблеми здоров'язбережувальної освіти Г. Сковороди в науково-педагогічних джерелах. Виявлено малодосліджуваність означеної проблеми, фрагментарний та поодинокий розгляд науковцями як окремого предмету дослідження. Відсутність спеціальних та системних досліджень спонукало нас обрати цю проблему для глибокого дослідження та окреслити її актуальну науково-педагогічну проблему, яка потребує теоретико-практичного вирішення.

Звернення до історико-педагогічного досвіду, творчої спадщини видатних українських просвітителів, філософів, педагогів покликає шукати підґрунтя національної здоров'язбережувальної традиції та її творче використання в умовах сучасної освітньої практики. Важливими аспектами окреслення цієї науково-педагогічної проблеми вважаємо такі: принципи здоров'язбережувальної освіти у науковому доробку Г. Сковороди; вплив народних традицій зміцнення та збереження здоров'я на формування валеологічних ідей Г. Сковороди; життєпис Григорія Сковороди як приклад здорового життя людини; складники здоров'я та раціонального способу життя; дружбу як умову збереження духовного та психічного здоров'я особистості; родину як важливий здоров'язбережувальний чинник.

З'ясовано різноманітні аспекти означеної проблеми: сутність екології людини в творчості Г. Сковороди; здоров'язберігаючі ідеї філософії Г. Сковороди; характеристики здорового тіла у баченні Г. Сковороди; способи зміцнення тілесного та духовного здоров'я людини за матеріалами листів Г. Сковороди до М. Ковалинського; аспекти фізичного здоров'я у педагогіці Г. Сковороди та ін.

Здійснене дослідження не висчерпує всіх наукових аспектів обраної педагогічної проблеми. Подальшого обґрунтування та висвітлення потребують питання здоров'язбереження Г. Сковороди в умовах Нової української школи.

Ключові слова: філософська спадщина Г. Сковороди, здоров'язбережувальна освіта, науково-педагогічна проблема.

Serhii MARCHUK

PhD in Pedagogical Sciences, Head of the Department of Pedagogy and Psychology, Municipal Higher Educational Institution "Lutsk Pedagogical College" of the Volyn Regional Council, Voli Ave, 36, Lutsk, Volyn region, Ukraine, 43010

ORCID: 0000-0001-8520-822X

Iryna KOVALCHUK

PhD in Philosophy, Associate Professor at the Department of Natural Sciences and Mathematics, Worldview Education and Information Technologies, Municipal Higher Educational Institution "Lutsk Pedagogical College" of the Volyn Regional Council, Voli Ave, 36, Lutsk, Volyn region, Ukraine, 43010

ORCID: 0000-0003-2165-5367

Iryna CHERMERYYS

Lecturer of the Cycle Committee of School, Preschool Pedagogy, Psychology and Methods, Municipal Higher Educational Institution "Lutsk Pedagogical College" of the Volyn Regional Council, Voli Ave, 36, Lutsk, Volyn region, Ukraine, 43010

ORCID: 0000-0002-0767-8813

To cite this article: Marchuk, S., Kovalchuk, I., Chemerys, I. (2024). Zdoroviazberezhuvalna osvita u filosofskii spadshchyni H. Skovorody yak aktualna naukovo-pedahohichna problema [Health education in the philosophical of H. Skovoroda's heritage as an actual scientific and pedagogical problem]. *Acta Paedagogica Volynienses*, 1, 16–21, doi: <https://doi.org/10.32782/apv/2024.1.3>

HEALTH EDUCATION IN THE PHILOSOPHICAL OF H. SKOVORODA'S HERITAGE AS AN ACTUAL SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL PROBLEM

The article analyzes the essence of the problem of health education by H. Skovoroda in scientific and pedagogical sources. It has been revealed that the given problem is under-researched, fragmentary and isolated consideration by scientists as a separate subject of research. The lack of special and systematic studies prompted us to choose this problem for in-depth research and to outline it as an actual scientific and pedagogical problem that needs a theoretical and practical solution.

Turning to the historical and pedagogical experience, the creative heritage of outstanding Ukrainian educators, philosophers, and teachers is intended to search for the basis of the national health-preserving tradition and its creative use in the modern educational practice conditions.

We consider the following important outline aspects of this scientific-pedagogical problem: the principles of health education in the H. Skovoroda's scientific work; the folk traditions influence of strengthening and preserving health on the formation of H. Skovoroda's valeological ideas; biography of Hryhorii Skovoroda as an example of a healthy human life; components of health and a rational lifestyle; friendship as a condition for preserving the spiritual and mental health of an individual; family as an important health-preserving factor.

Various aspects of the given problem have been clarified: the human ecology essence in the H. Skovoroda's work; the health-preserving philosophy ideas of H. Skovoroda; characteristics of a healthy body in the H. Skovoroda's vision; methods of strengthening a person's physical and spiritual health based on the materials of H. Skovoroda's letters to M. Kovalynskyy; physical health aspects in pedagogy by H. Skovoroda and others.

The conducted research does not exhaust all scientific aspects of the chosen pedagogical problem. The issue of H. Skovoroda's health care in the New Ukrainian School conditions the needs further substantiation and clarification.

Key words: philosophical heritage of H. Skovoroda, health education, scientific and pedagogical problem.

Актуальність проблеми. Сучасна школа має надавати молодим людям знання та озброювати їх навичками, необхідними для здорового та продуктивного життя в дитинстві, юності та дорослому віці. Тому, окрім навчання та виховання, розвиток навичок збереження здоров'я є одним із головних завдань освітніх закладів. З метою формування здорової та безпечної поведінки дітей та молоді заклади освіти мають

створювати сприятливі умови для їхнього навчання, успішної соціалізації та гармонійного розвитку, гарантувати та підтримувати безпечні умови для всіх учасників освітнього процесу (New Ukrainian school, 2020). За нашим переконанням, питання здоров'я особистості крізь призму національної концепції освіти яскраво виражає наукова спадщина українського філософа Григорія Сковороди (1722–1794).

Філософсько-антропологічні ідеї Сковороди не лише актуальні для України сьогодні, але й резонують з українською ідентичністю та національною самосвідомістю. Незважаючи на трагічні події війни, українці не втратили ні свободи, ні щастя в тому розумінні, як його визначав Сковорода (Melnyk, Lusch-Puriy, 2022, p. 5). Прилучення молодшої особистості до цінностей здорового способу життя сьогодні набуває особливої ваги. Це зумовлено нагальною потребою виховання здорового молодого покоління. Методи вирішення цієї проблеми можна знайти не лише за допомогою новітніх освітніх та виховних технологій, але й на основі власної етичної, філософської, художньої та поетичної спадщини Григорія Сковороди. Софія Русова зазначала, що «тим бо наш рідний оригінальний учитель Сковорода й цінний, що може дати чимало добрих порад нашим вихователям, як світлий учитель добра» (*Personalities in the history of national pedagogy*, 2004, p. 327).

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Науковий аналіз останніх публікаційних джерел показав дослідження філософських, педагогічних, психологічних, морально-етичних та релігійних ідей Григорія Сковороди, які окреслюють концепцію здоров'язбережувальної освіти мандрівного філософа. Про це свідчать публікації низки авторів – Т. Андреевої, С. Бондаренка, Г. Васянович, М. Голубевої, Т. Кадобного, М. Кашуби, Д. Костюка, І. Ковальчук, Л. Кравчука, В. Кременя, М. Култаєва, С. Лавренко, Н. Левченко, О. Литус, С. Марчука, Р. Поліщука, І. Прокопенко В. Севрин, Н. Северин, В. Шмаргуна та ін. Проте, виходячи з аналізу наукової публікаційності, з'ясовано, що означена проблема не була предметом спеціальних досліджень, що дало можливість нам системно підійти до розв'язання окресленої проблеми і визначити її важливе науково-педагогічне значення.

Мета дослідження – проаналізувати сутність проблеми здоров'язбережувальної освіти Г. Сковороди у науково-педагогічних джерелах.

Виклад основного матеріалу дослідження. У дослідженнях Н. Поліщук здоров'язбережувальна освіта розглядається як «комплекс систематичних знань і уявлень про зміни в стані власного здоров'я і здоров'я оточуючих; вміння скласти програму збереження свого здоров'я і дієву програму (або план) збере-

ження здоров'я учнів в умовах освітнього процесу; вміння створювати здоров'язберігаюче освітнє середовище; володіння способами організації діяльності щодо профілактики здоров'я і здоров'язбереження; володіння освітніми технологіями, що зберігають здоров'я учнів; дослідження ефективності освітнього процесу в питаннях здоров'язбереження, а також здатність організувати і реалізувати діяльність з профілактики та здоров'язбереження» (Polishchuk, 2012, p. 25).

Термін «здоров'язбереження» також є дотичним до категорії «здоров'язбережувальна освіта» і трактується як «сукупність політичних, економічних, соціальних, правових, медичних, санітарно-гігієнічних, протиепідемічних і культурних норм і правил, які забезпечують раціональне використання «капіталу здоров'я» та його ефективне відтворення (Pastukhova, Sadovnichenko, Myasoyedov, 2018, p. 351).

Звернення до історико-педагогічного досвіду, творчої спадщини видатних українських просвітителів, філософів, педагогів покликане шукати підґрунтя національної здоров'язбережувальної традиції та її творче використання в умовах сучасної освітньої практики. Ідеї здоров'язбережувальної освіти відображені у працях українців Володимира Мономаха, Григорія Сковороди, Костянтина Ушинського, Григорія Ващенка, Софії Русової, Василя Сухомлинського та багатьох інших.

Варто додати, що Г. Сковорода був захисником гуманізму та просвітництва, мандрівним філософом, педагогом, музикантом, видатним українським педагогом, проповідником та європейським мислителем. Наукового обґрунтування потребують здоров'язбережувальні ідеї у спадщині Григорія Сковороди з позицій філософії освіти та педагогіки здоров'я.

Т. Андреева висвітлює погляди Сковороди щодо екології людини, охорони і зміцнення її здоров'я, які є актуальними в наш час. Дослідниця зазначає, що Г. Сковорода не був байдужим до екологічних проблем. У його творах містяться оригінальні ідеї про значення екологічних факторів у природі та їх вплив на суспільство, екологію людини як організму та екологію людського духу. Автор стверджує, що Сковорода прагнув розвивати самосвідомість і моральність, оспівуючи красу природи та описуючи явища суспільного життя. Цей філософ

розуміє важливість природи для життя людини та її піднесений вплив на особистість. Він не хоче жити в багатих містах, не хоче їхати на море, не хоче воювати. Його мрія – жити серед природи, милуватися нею і слідувати її принципам. Навіть якщо доведеться задовольнятися найскромнішою їжею і терпіти бідність. Для нього краще бути бідним і жити на природі, ніж померти у великому місті, потонувши в аморальності (Andreyeva, 2016). Г. Васянович серед ідеї багатовимірності людини у Сковороди виокремлював такі контексти: пізнання і самопізнання; спорідненість праці і природо-відповідності; філософію серця, щастя; людського взаєморозуміння, гуманізму відносин, дружби і свободи (Vasyanovych, 2022).

С. Лавренко стверджує, що кожен, хто створює матеріальні та духовні цінності, має право на щастя – в це вірить Г. Сковорода і підтверджує це у своїх творах. Щастя завжди і всюди з людиною, бо воно завжди і всюди з нею. Щоб бути щасливим, треба позбутися жадібності, розкоші, амбіцій і духовної вбогості. Необхідно дбати про душу. Бо тільки здорова душа є основою щасливого життя на землі (Lavrenko, 2022). На думку вченого, для Г. Сковороди проблема щастя – це не абстрактний факт, а проблема життя. Г. Сковорода прийшов до висновку, що щастя треба шукати в собі: «Щастя – не абстрактний факт, а питання життя. Кожен повинен знати свою природу і нахили. Щастя можна знайти, лише будуючи своє життя на вічному, а не на тлінному. Проблема може полягати в тому, що навіть знайшовши щастя в житті, людина не вміє ним користуватися. Саме тому С. Лавренко, наслідуючи Г. Сковороду, визначає щастя як ознаку психічного, духовного та соціального здоров'я людини.

Дослідник-академік В. Кремень висвітлює філософську позицію, що ґрунтується на визначенні конкретної людської особистості та зосереджує увагу на внутрішньому світі людини, тобто на світі «душі» та «розуму». Зрештою, гармонія цих понять визначає різні елементи здоров'я людини В. Кремень зазначає, що «філософія розуму» Г. Сковороди є утвердженням нового підходу до розуміння людини, сенсу її існування та призначення у світі (Kremen, 2022). Філософська система Сковороди характеризується єдністю людини і світу. У філософському вимірі це означає створення цілісної

філософії, яка інтегрує етику, онтологію, філософську мудрість і моральну дію. Така філософія розглядає і філософію здоров'я людини, її тілесного та душевного стану, почуттів, пошуку щастя, сенсу та унікальності людського буття.

Аналізуючи психолого-педагогічні ідеї в працях Г. Сковороди, науковці Д. Костюк та В. Шмаргун розкривають суть положення «пізнай себе» та ідею благополуччя – розуміння щастя та шляхів його досягнення. Людині необхідно розібратися у власній поведінці, вчинках, думках, почуттях і бажаннях, дізнатися про свої здібності та нахили. Автори наводять приклади того, як зрозуміти психічні особливості дітей і дорослих за їхньою поведінкою та діяльністю (Shmargun, Kostyuk, 2018).

Дослідники Л. Кравчук, С. Бондаренко, Т. Кадобний розкривають значимість духовних, моральних, принципів, що відображені в творчості Г. Сковороди, які доцільно використовувати у підготовці студентів, формуючи їх світогляд та життєві позиції у процесі навчання на засадах гуманності та добродіяння. Науковцями обґрунтовано принцип здорової особистості – бути щасливим – пізнати самого себе. Сердечна веселість, душевна міцність досягається за допомогою таких душевних станів: евдемінії (щастя) – проголошення щастя вищою метою людського життя, автаркії (самовдоволення) – незалежністю від зовнішнього світу через самозабезпечення потреб; аскези (стриманість) – максимальним обмеженням тілесних потреб; апатії (нечуттєвість) – байдужим ставленням до життєвих проблем (Kravchuk, Bondarenko, Kadobny, 2013).

Автори С. Марчук, І. Ковальчук, І. Чемерис висвітлили погляди Г. Сковороди на проблему здоров'я молодої людини. Дослідниками здійснено розгляд епістолярної спадщини Г. Сковороди, зокрема листів до улюбленого учня М. Ковалинського, та з'ясовано ідеї філософа на фізичне та духовне здоров'я, шляхи його збереження й зміцнення у юнацькому віці. Автори узагальнюють валеологічні положення Г. Сковороди з погляду філософсько-педагогічного аналізу та виокремлюють такі аспекти досліджуваної проблеми: природа здоров'я як життєвої цінності; передумови виникнення причин психічних і фізичних хвороб; вплив ліків, часу, дотримання почуття міри та усамітнення на психічне і фізичне здоров'я; розвиток бадьо-

рості, радості та оптимізму; вплив дружби на психоемоційний стан людини; як подолати шкідливі звички, такі як пияцтво, обжерливість, пороки, лінь у юних створінь (Marchuk, Kovalchuk, Chemerys, 2021, p. 227).

Науковці Л. Вовкочин, С. Захаренко розглядають здоров'язбережувальне середовище родини. У результаті аналізу творчої спадщини філософа автори виявили системний погляд на виховання в сім'ї та, зокрема, на обов'язки батьків щодо своїх дітей. Філософ підкреслював роль батьків і закликав їх серйозно ставитися до народження дітей та усвідомлювати свою відповідальність перед майбутніми дітьми і суспільством. Він стверджував, що здоров'я, фізичний і психічний стан дитини безпосередньо залежить від фізичного і психічного стану та поведінки батьків. Г. Сковорода нагадує у своїх працях, що благополуччя дитини певною мірою залежить від батьків: від того, якими їх батьки народять, які і як будуть сформовані риси характеру, і від того, яку професію батьки допоможуть їм обрати, по якому шляхові в житті спрямують їх (Vovkochyn, Zakharenko, 2020).

Дослідник Р. Поліщук аналізує ставлення Г. Сковороди до проблеми здоров'я людини, його важливості в людському житті, необхідності дбати про здоров'я дітей. Автор зазначає: «Про Г. Сковороду як педагога написано багато

досліджень протягом останніх десятиліть. Але питання, як видатний український педагог ставився до проблеми фізичного здоров'я людини (дитини), досі практично не ставилося дослідниками, принаймні спеціально та концентровано» (Polishchuk, 2022, p. 95). З'ясування ж цього питання і становитиме мету наукової розвідки Р. Поліщука. Науковець наголошує на суголосності педагогічних ідей Г. Сковороди з відповідними ідеями європейських педагогів-мислителів, передовсім Я. А. Коменського та Ж.-Ж. Руссо.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отож, вивчення та аналіз останніх публікацій, присвячених філософсько-педагогічним, морально-етичним, психологічним питанням творчості Григорія Сковороди, дали можливість виділити та зафіксувати валеологічні положення Сковороди та окреслити здоров'язбережувальну освіту у спадщині Г. Сковороди як актуальну науково-педагогічну проблему, що потребує теоретико-практичного вирішення в умовах сьогодення. Проведене дослідження, предметом якого виступили ідеї здоров'язбережувальні освіти у філософсько-педагогічній спадщині Г. Сковороди, не вичерпує всіх наукових аспектів обраної педагогічної проблеми. Подальшого обґрунтування та висвітлення потребують питання здоров'язбереження Г. Сковороди в контексті положень концепції Нової української школи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андреева Т. Т. Питання екології людини в творчості Г. С. Сковороди в історичному контексті. *Молодий вчений*. 2016. № 9.1 (36.1). С. 1–4.
2. Васянович Г. Проблема людини у християнсько-персоналістичній спадщині Григорія Сковороди: історія і сучасність. *Українознавство в персоналіях – у системі вищої медичної освіти: монографія*. Кн. 6. / за заг. ред. В. А. Качкана. Івано-Франківськ, 2022. С. 22–45.
3. Вовкочин Л. Ю., Захаренко С. О. Актуальність ідей Григорія Сковороди щодо сімейного виховання у концепції Нової української школи. *Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького*. Серія: «Педагогічні науки». 2020. Вип. 3. С. 169–175.
4. Кравчук Л. В., Бондаренко С. В., Кадобний Т. Б. Ідеї Сковороди у здоров'язберігаючій філософії сучасного суспільства. *Медична освіта*. 2013. № 1. С. 77–80.
5. Кремень В. Г. Філософія Григорія Сковороди в контексті людиноцентризму. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*. 2022. № 4(2). С. 1–8.
6. Лавренко С. Щастя та його пошуки у морально-етичній філософії Г. С. Сковороди. *Новий колегіум*. 2022. № 4. С. 59–62.
7. Марчук С. С., Ковальчук І. Л., Чемерис І. В. Г. Сковорода про зміцнення тілесного та духовного здоров'я людини (за матеріалами листів до М. Ковалинського). *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. 2021. Вип. 41. Т. 2. С. 227–233.
8. Мельник В. П., Луц-Пурий У. І. Філософсько-антропологічна концепція Г. Сковороди та сучасне українське суспільство в реаліях російсько-української війни. *Григорій Сковорода у сучасному багатовимірному світі : зб. тез VIII Міжнар. наук.-практ. конф.* (Львів, 16 листопада 2022 р.) / за ред. В. П. Мельника. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2022. С. 5–6.
9. Нова українська школа: простір здоров'я. URL: <http://knowledge.org.ua/wp-content/uploads/2020/07/pdf> (дата звернення: 04.10.2023).

10. Пастухова Н. Л., Садовниченко Ю. О., М'ясоєдов В. В. Здоров'язбережувальні аспекти педагогічних технологій. *Сучасні здоров'язбережувальні технології*: монографія / за ред. Ю. Д. Бойчука. Харків, 2018. С. 360–350.
11. Персоналії в історії національної педагогіки. 22 видатних українських педагоги / за заг. ред. А. М. Бойко. Київ: Професіонал, 2004. 576 с.
12. Поліщук Н. А. Здоров'язбережне освітнє середовище як умова фізичного, психічного і соціального здоров'я учасників навчально-виховного процесу. *Педагогічний пошук*. 2012. № 3. С. 25–30.
13. Поліщук Р. Аспект фізичного здоров'я в педагогіці Григорія Сковороди. *Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Серія: «Педагогічні науки»*. 2022. Вип. 4. С. 94–98.
14. Шмаргун В. М., Костюк Д. А. Психолого-педагогічні ідеї у творчості Г. С. Сковороди. *Науковий вісник НУБіП України. Серія: Гуманітарні студії*. 2018. № 295. С. 188–193.

REFERENCES:

1. Andreyeva T. T. (2016) Pytannia ekolohii liudyny v tvorchosti H. S. Skovorody v istorychnomu konteksti [Issues of human ecology in the H. S. Skovoroda's work in the historical context]. *Molodyi vchenyi – A young scientist*. № 9.1 (36.1). P. 1–4. [in Ukrainian]
2. Vasyanovych H. (2022) Problema liudyny u khrystyiansko-personalistychnii spadshchyni Hryhoriia Skovorody: istoriia i suchasnist [The human problem in the Christian-personalist heritage of Grigory Skovoroda: history and modernity]. *Ukrainoznavstvo v personaliiakh – u systemi vyshchoi medychnoi osvity: monohrafiia. Kn. 6. / za zah. red. V. A. Kachkana – Ukrainian studies in personalities – in the system of higher medical education: monograph. Book 6. / in general ed. V. A. Kachkan*. Ivano-Frankivsk, P. 22–45. [in Ukrainian]
3. Vovkochyn L.Yu., Zakharenko S.O. (2022) Aktualnist idei Hryhoriia Skovorody shchodo simeinoho vykhovannia u kontseptsii Novoi ukrainskoi shkoly [The relevance of Hryhoriy Skovoroda's ideas regarding family education in the New Ukrainian School's concept]. *Visnyk Cherkaskoho natsionalnoho universytetu imeni Bohdana Khmelnytskoho. Seriia: «Pedahohichni nauky» – Bulletin of the Cherkasy National University named after Bohdan Khmelnytskyi. Series: "Pedagogical Sciences"*. Vyp. 3. P. 169–175. [in Ukrainian]
4. Kravchuk L. V., Bondarenko S. V., Kadobny T. B. (2013) Idei Skovorody u zdoroviazberihaiuchii filosofii suchasnoho suspilstva [Skovoroda's ideas in the health-preserving philosophy of modern society]. *Medychna osvita – Medical education*. № 1. P. 77–80. [in Ukrainian]
5. Kremen V. G. (2022) Filosofii Hryhoriia Skovorody v konteksti liudynotsentryzmu [The philosophy of Grigoriy Skovoroda in the context of human-centeredness]. *Visnyk Natsionalnoi akademii pedahohichnykh nauk Ukrainy – The National Academy of Educational Sciences of Ukraine Bulletin*. № 4(2). P. 1–8. [in Ukrainian]
6. Lavrenko S. (2022) Shchastia ta yoho poshuky u moralno-etychnii filosofii H. S. Skovorody [Happiness and its searches in the moral and ethical philosophy of H. S. Skovoroda]. *Novyi kolehium – New collegium*. № 4. P. 59–62. [in Ukrainian]
7. Marchuk S. S., Kovalchuk I. L., Chemerys I. V. (2021) H. Skovoroda pro zmitsnennia tilesnoho ta dukhovnoho zdorovia liudyny (za materialamy lystiv do M. Kovalynskoho) [G. Skovoroda on strengthening physical and spiritual health of a person (based on letters to M. Kovalynskiy)]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk: mizhvuzivskiyi zbirnyk naukovykh prats molodykh vchenykh Drohobytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka – Current issues of humanitarian sciences: interuniversity young scientists' scientific works collection of Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University*. Vyp. 41. T. 2. P. 227–233. [in Ukrainian]
8. Melnyk V. P., Lusch-Puriy U. I. (2022) Filosofsko-antropolohichna kontseptsiiia H. Skovorody ta suchasne ukrainske suspilstvo v realiiakh rosiisko-ukrainskoi viiny [Philosophical and anthropological concept of H. Skovoroda and modern Ukrainian society in the realities of the Russian-Ukrainian war]. *Hryhoriy Skovoroda u suchasnomu bahatovymirnomu sviti : zb. tez VIII Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (Lviv, 16 lystopada 2022 r.) / za red. V. P. Melnyka – Hryhoriy Skovoroda in the modern multidimensional world: coll. theses VIII International science and practice conf. (Lviv, November 16, 2022) / edited by V. P. Melnyka*. Lviv: LNU im. Ivana Franka, P. 5–6. [in Ukrainian]
9. Nova ukrainska shkola: prostir zdorovia [New Ukrainian school: space of health]. URL: <http://knowledge.org.ua/wp-content/uploads/2020/07/pdf> (data zvernennia: 04.10.2023). [in Ukrainian]
10. Pastukhova N. L., Sadovnichenko Yu. O., Myasoyedov V. V. (2018) Zdoroviazberezhualni aspekty pedahohichnykh tekhnolohii. Suchasni zdoroviazberezhualni tekhnolohii: monohrafiia / za red. Yu. D. Boichuka [Health-saving aspects of pedagogical technologies. Modern health-saving technologies: monograph / edited by Yu. D. Boychuk]. Kharkiv, P. 360–350. [in Ukrainian]
11. Personalii v istorii natsionalnoi pedahohiky. 22 vydatnykh ukrainskykh pedahohy / za zah. red. A. M. Boiko (2004) [Personalities in the history of national pedagogy 22 outstanding Ukrainian teachers / in total ed. A. M. Boyko]. Kyiv: Profesional, 576 p. [in Ukrainian]
12. Polishchuk N. A. (2012) Zdoroviazberezhne osvitnie seredovysheche yak umova fizychnoho, psykhychnoho i sotsialnoho zdorovia uchasnykiv navchalno-vykhovnoho protsesu [Health-friendly educational environment as a physical, mental and social health condition of participants in the educational process]. *Pedahohichniy poshuk – Pedagogical search*. № 3. P. 25–30. [in Ukrainian]
13. Polishchuk R. (2022) Aspekt fizychnoho zdorovia v pedahohitsi Hryhoriia Skovorody [The physical health aspect in the pedagogy of Grigoriy Skovoroda]. *Visnyk Cherkaskoho natsionalnoho universytetu imeni Bohdana Khmelnytskoho. Seriia: «Pedahohichni nauky» – Bulletin of the Cherkasy National University named after Bohdan Khmelnytskyi. Series: "Pedagogical Sciences"*. Vyp. 4. P. 94–98. [in Ukrainian]
14. Shmargun V. M., Kostyuk D. A. (2018) Psykholoho-pedahohichni ideї u tvorchosti H. S. Skovorody [Psychological and pedagogical ideas in the works of H. S. Skovoroda]. *Naukovyi visnyk NUBiP Ukrainy. Seriia: Humanitarni studii – Scientific bulletin of NUBiP of Ukraine. Series: Humanitarian studies*. № 295. P. 188–193. [in Ukrainian]